

УДК 81-115:81'373.7

МОВНА КАТЕГОРИЗАЦІЯ ФРАЗЕМ З ІДЕЄЮ РУХУ В ПОЛЬСЬКІЙ, АНГЛІЙСЬКІЙ, УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ ЛІНГВОКУЛЬТУРАХ

Патен І. М.

Рівненський інститут слов'янознавства
Київського славістичного університету

У статті висвітлено особливості мовної категоризації фразеологічних одиниць зі значенням руху в польській, англійській та українській мовах у структурно-семантичному, когнітивному та лінгвокультурологічному аспектах. Здійснено огляд праць, присвячених концепту руху зацентровано увагу на фразеосемантичних групах для вираження екстремальних, психічних і соціальних ситуацій з урахуванням способу і характеру руху.

Ключові слова: просторова семантика, концепт руху, фразеосемантична група, фразеотематична група, фразеологічна одиниця, лінгвокультурологічний аспект.

В статье освещены особенности языковой категоризации фразеологических единиц со значением движения в польском, английском и украинском языках в структурно-семантическом, когнитивном и лингвокультурологическом аспектах. Сделан обзор работ, посвященных концепту движения, акцентировано внимание на фразеосемантических группах для выражения экстремальных, психических и социальных ситуаций с учетом способа, характера движения.

Ключевые слова: пространственная семантика, концепт движения, фразеосемантическая группа, фразеологическая единица, лингвокультурологический аспект.

The article highlights the features of linguistic categorization of idioms with meaning of movement in Polish, English and Ukrainian languages in the structural and semantic, cognitive and linguo-cultural aspects. Attention is given to the phraseosemantic groups which express extreme, mental, and social situations on the basis of the method and the nature of the movement.

Keywords: semantic field, the concept of movement, cultural and semantic reconstruction phraseosemantic group, phraseotematic group, phraseological unit, linguistic and culturological aspect.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими завданнями. У культурно-історичному розвитку національної мови як культурної практики і форми суспільної свідомості знаходить своє відображення ментальність людини і спільноти – її (мови) творця і носія, виявляє діалектичний зв'язок глобальне і локальне (національне), а тому на часі є комплексне дослідження мовної категоризації фразем з ідеєю руху, зокрема з'ясування їх семантико-ідеографічної та концептуальної організації, висвітлення прагматичних особливостей у неблизько споріднених мовно-культурних просторах. Особливої значущості набуває їх структурно-типологічна характеристика з огляду на когнітивні особливості зіставлених лінгвокультур, що передбачає звернення як до традиційних, так і новітніх культурологічних методик аналізу. Лінгвокультурологічний підхід до вивчення фразеології спрямований на дослідження співвіднесення фразеологізмів та знаків культури, у зв'язку з чим актуалізується значення системи еталонів, символів, стереотипів тощо для опису культурно-національної специфіки фразеологічної системи, зокрема фразем з ідеєю руху [8].

Зі змістом ключового поняття-концепту "рух" пов'язані типологічно-класифікаційні ознаки фразем у зіставлювальних мовах дослідження, окрім того поняття руху є завжди аксіологічно акцентованим, і це знаходить вираження у його семантичній диференціації. Як слушно зауважує польський дослідник Я. Адамовський, "засади організації простору виникають з характеристики структури людського тіла за трьома осями *зверху-низ, попереду-позаду, правий-лівий*, де майбутнє пов'язане з передом і верхом, а минуле – із низом, з широкою оціночною категоризацією цих понять. Простір має характер сталий і сприймається через категорії людського досвіду; результатом просторових уявлень є не тільки численні абстрактні поняття, а також конкретні об'єкти: цілий світ, й передусім земля ..." [9].

Дієслова з семантикою руху, як і дієслова комунікації, посідають центральне місце в лексиконі кожної мови, що пов'язано з динамізмом життя людини, і, відповідно, привертають увагу лінгвістів.

Концептуальну організацію простору і руху в рамках слов'янської сімейної обрядовості, вірувань, магічних текстів замовлянь, народних прикмет, фразем, прислів'їв та приказок в різних аспектах розглядають С. Адоньсва, М. Жуйкова, О. Тищенко, О. Березович. Зауважимо, що просторові аспекти лексичної семантики і номінації *рух*ізних лінгвокультурах останнім часом здійснюються і за методикою концептуального аналізу [4] в межах мовно-концептуальних картин світу [5; 3].

У межах синоптичної моделі лексичних номінацій руху в українській мові А. Середницька виокремлює кілька ідеограм *переміщення за допомогою ніг*, "переміщатися бігом", "переміщення по ковзкій поверхні" "переміщення у рідині", "переміщення донизу", де основним інструментом об'єднання одиниць у ЛСГ та ідеографічні поля (їх зони і підзони, зокрема й похідні одиниці, синонімічні ряди) слугують спільні архісеми й концепти, а також інші просторові, часові та інтенсивні ознаки [7, с. 5-6].

Білоруська дослідниця А. Кожінова розглядає сакральну функцію польських дієслів руху *wejść/wchodzić, zejść/schodzić, zstąpić/zstępować, wstąpić/wstępować* в текстах Біблії, зокрема способи їх семантичного кодування на горизонтальній і вертикальній площині [10, с. 263]. Однак, окремі поняттєві сфери, скажімо, сфера руху попри усю національно-мовну різноманітність ще не була об'єктом цілісного дослідження, що й обумовило вибір теми нашої статті.

Мета пропонованої статті – висвітлити особливості мовної категоризації фразеологічних одиниць зі значенням *руху* польській, англійській та українській мовах у структурно-семантичному, когнітивному та лінгвокультурологічному аспектах.

Поставлена мета передбачає вирішення низки **завдань**:

- здійснити огляд праць присвячених концепту руху в лінгвокультурології, теорії концептуального аналізу, зіставній лексичній семантиці, фразеології;
- розкрити структурно-семантичні, когнітивні та лінгвокультурологічні аспекти просторової семантики номінативних одиниць, концептуально поєднаних з ідеєю руху;
- виявити фразеосемантичні групи з дієсловом *руху* позначення або вираження екстремальних (а тому суб'єктивно значимих) фізичних, психічних і соціальних ситуацій або стану особи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фразеологічні одиниці (ФО) як номінативно-характерологічні знаки відображення фрагментів світу (знаки речей, понять, дій, явищ) можуть бути згруповані на основі загальної значеннєвої домінанти – єдиної теми чи єдиного загального поняття, тобто можуть бути схарактеризовані в семантико-тематичному плані. Як пише М. Алефіренко, "за відношенням до позначуваної дійсності слова і фраземи розподіляються за певними тематичними полями, що утворюються сукупністю номінативних знаків, які є найменуваннями реалій певної денотативної сфери ..." [2].

У лінгвістичній літературі немає однозначного найменування для функціонально-семантичних груп ФО, що являють собою своєрідні мікросистеми щодо фразеологічної системи в цілому. Для їх позначення користуються термінами: лексико-фразеологічні, тематичні поля, семантичні поля чи семантичні групи, семантико-тематичні групи: фразеосемантичні чи фразеотематичні групи.

Фразеосемантична група (ФСГ), як зазначають М. Алексєєнко й А. Смерчко, це ряд стійких словесних комплексів, об'єднаних загальною семантичною ознакою, що покриває визначену сферу значень [1, с. 180]. Таке визначення ФСГ перегукується з дефініцією ФСГ, запропонованою М. Алефіренко, який у рамках кожної тематичної групи виділяє семантичні підгрупи. Семантичні розряди, чи підгрупи, творять більш тісну семантико-тематичну єдність, що базується на одній якій-небудь властивості чи параметрі. Наприклад, найменування за видом діяльності, образне найменування за соціальним станом, за сімейним відношенням і т.п.

Виділяючи ФСГ з ідеєю руху і переміщення у просторі варто звернутись до тези Г. Міннуліної про те, що найчастіше "фразеотематичні групи з дієсловом руху служать для позначення або вираження екстремальних (а тому суб'єктивно значимих) фізичних, психічних і соціальних ситуацій або стану особи" [6, с. 5]. На цій підставі дослідники (А. Райхштейн, Г. Минуліна, В. Мокієнко, Ю. Гвоздарьов та ін.) виділяють близько 10 ФТГ з ідеєю руху і переміщення: 'мовленнева діяльність', 'емоційний стан', 'розумово-психічний стан', 'фізичний стан', 'положення в суспільстві' (сімейне, матеріальне, суспільне), 'моральний статус', 'поведінка людини', 'ситуація' (сприятлива/несприятлива), 'діяльність' (досягнення/недосягнення мети і результатів діяльності, спосіб дії), 'стан предмета, об'єкта', 'оцінка' [6, с. 5]. Виділення таких груп має певні обмеження і застереження. По-перше, до складу згаданих ФТГ входять ті ФО, які тільки в одному або в усіх можливих переносних значеннях входять до семантичного поля руху; по-друге, простежується своєрідний семантичний синкретизм і амбівалентність, рухливі межі між цими групами (наприклад, емоції і оцінка, ситуація і активна чи пасивна діяльність і под. тісно перетинаються і взаємопроникають). По-третє, ФТГ включає до свого складу як КФО (стійкі порівняльні звороти), так і некомпаративні фраземи, в яких дієслово руху є стрижневим і концептуально релевантним. Продемонструємо фрагментарно наповнення виділених на нашому матеріалі ФТГ та їхній склад.

Рух загалом або його відсутність: цю групу представляють ФО з компонентом, який вказує на мету руху, його припинення або відсутність, перешкоди на шляху, межі, границі і т. ін.: пол. *poruszać się jak posąg* "зупинитись, не рухатись"; укр. *зав'язати дорогу* [ФСУМ I, с. 301], *не рушити з місця* [ФСУМ II, с. 776].

Мовленнева діяльність: процес говоріння, манера, спосіб мовлення (порушення мови): пол. *blądzić/krażyć wokół tematu* "не порушувати якоїсь проблеми безпосередньо, говорити непрямо, натяками", *blądzić gdzieś myślami* [Kłosińska, s. 17] "мати на увазі різні речі, але не акцентувати уваги на жодній"; укр. *спливати з язика*; англ. *high-flown* "про екстравагантне, помпезне мовлення" (from a hawk flying unnecessarily high) – порівнюється с високим польотом [TETM, с. 108], *her tongue runs on wheels* – її язик біжить на колесах "вона багато говорить" [TETM, с. 193].

Стан людини: емоційний стан (позитивні і негативні емоції): *latać/biegać/jeździć jak szalony* "рухатися дуже швидко, поспішно для вирішення якихось справ" *ew napływa komuś do twarzy* [Kłosińska, s. 171]; англ. *thrash around like a short-tailed bull in fly-time in a maddened frenzy* "бути божевільним, дуже злим" – метушитись, кидатись як бик в шлюбний період [TETM, р. 127], *fly off the handle lose temper and self-control* – злетіти з ручки "стан сильного гніву" [TETM, р. 190]; рос. *душа в пятки ушла*, **розумово-психічний стан:** розумова (мисленнева) діяльність, розум / дурість, рефлексія, оцінка, роздуми, характер запам'ятовування, забування тощо: пол. *poluszyć głową/rozumem* "подумати над чимось, замислитись" [Kłosińska, s. 627]; укр. *мозком рушити* "добре подумати перш, ніж приймати

рішення" [ФСУМ I, с. 146], *припливати до голови, спадати / спливати з розуму*; англ. *run/set him on ground* – опустити на землю "спантеличити" [ТЕТМ, р. 170], *run away with an idea* – бігти геть / тікати з думкою "приймати імпульсивне рішення без належного обмірковування" [ТЕТМ, р. 273]; **фізичний стан**: втома (непритомність), стан сну спяніння, життєвий цикл і вік, народження, молодість, старість, смерть, загибель: пол. *iść do Abrahama na piwo* "смерть"; укр. *зійти в могилу* – вмерти [ФСУМ I, с. 335], *насилу ноги нести* – від старості, втоми [ФСУМ II, с. 555]; англ. *flag Lose vigour, droop* (as when birds' wings flag and they fly with decreasing energy) of wit or any performance when it begins to fall off – обвиснути, втрачати життєву енергію, як крила птаха при польоті [ТЕТМ, р. 237]; рос. *отправляют/отправить на тот свет* кого; *отправляют/отправить в мир* иной кого, *вгоняют/вогнать, (вколачивать/вколотить) в гроб* кого.

Статус і стан людини (сімейний, матеріальний, суспільна роль і важливість (статус), зокрема й моральний): англ. *keep the flag flying* – maintain a way of life, business, marriage, morals, etc. in spite of difficulties; continue the fight or struggle – "дотримуватись способу життя, бізнесу, шлюбу, моралі не дивлячись на труднощі, продовжувати боротись" (букв. тримати прапор піднятим) [ТЕТМ, с. 90]; **матеріальний стан** (бідний/багатий), банкрутство, втрата грошей, прибуток: пол. *coś komuś idzie jak po grudzie, jak z kamienia* – "про щось, що дається дуже важко, вимагає надмірних зусиль" [Kłosińska, s. 121], *pieniądze idą, płyną jak woda* "швидко витрачаються гроші" [Kłosińska, s. 545]; укр. *копійка в кишеню пливе* [ФСУМ I, с. 389]; англ. *let it run into the sands* – "дозволити чомусь збігти в пісок" [ТЕТМ, р. 182]; рос. *плывть/уплывть (уплывать, уходит/уйти) между пальцев; уходит/уйти как вода*; **трудова діяльність людини**: пол. *iść do łopaty* – "виконувати важку фізичну працю"; **суспільне положення** (мати або досягати владу, йти догори, походження (знатне/незнатне), професія: пол. *wurłnąć na powierzenie* "почати мати вплив, успіх у житті", "стати відомим, актуальним, мати затребуваність, бути важливою особою" [Kłosińska, s. 343], *wskoczyć na czyjeś miejsce* "зайняти чийось посаду, часто користуючись слушною нагодою"; англ. *fly a kite* Issue a feeler; test public opinion by experiment, to see 'how the wind blows'; raise money by an accommodation bill; explore something tentatively; depart [Amer]; have a mental breakdown; smuggle a letter into or out of prison [Amer]; pass a worthless cheque "перевіряти громадську думку на істинність" (це значення реалізується через ідею запускання паперового змія) [ТЕТМ, р. 478]; **моральний статус і система цінностей** (сюди відносяться фраземи, які означають негативну поведінку людини, порушення усталених моральних норм (моральне падіння): пол. *obrzucić kogoś błotem* "образити, обмовити, принизити, очорнити когось" (*unurzać kogoś w błocie*) [Kłosińska, s. 17], *sumienie kogoś ruszyło* "хтось визнав власну провину і змінив своє ставлення" (семантичний перетин з групою "стосунки, взаємини між людьми"; рос. *идти на подлость, на нарушение, на дно*.

Поведінка (провинитися в чомусь, суспільна оцінка поведінки людини, характер, риси характеру, вчинки, витівки): пол. *płynąć pod prąd, płynąć z prądem, z falą* [Kłosińska, s. 323]; укр. *пливти (плисти, плинути), йти проти течії* [ФСУМ II, с. 647]; англ. *go/swim against the stream/tide* Decide on your own direction, американський варіант цього фразеологізму *float/go/swim with the current/flow/stream/ tide* conform, acquiesce with the majority; resign yourself to the state of affairs дрейфувати / йти / пливати за течією / потоком / струмком / припливом "погоджуватись з більшістю, підстроюватись під стан" [ТЕТМ, р. 161], *fly laich [low] and fly lang* the less ambitious survive better – через образ польоту передаються високі амбіції й самооцінка [ТЕТМ, р. 237]; рос. *жить чужим умом, идти своим путем, плывть против течения*.

Ситуація (сприятлива / несприятлива, небезпечна), ідея везіння, щастя, комусь поталанило чи навпаки: пол. *coś komuś idzie / poszło jak po maśle / jak z płatka, jak po mydle* [Kłosińska, s. 132], *wpaść jak śliwka w kompot* [Kłosińska, s. 132]; укр. *ускочити в халену* [ФСУМ II, с. 919], *щось*

ide krиво; англ. *fly up with Jackson's hens* "стати банкрутом" – букв. злетіти з курми Джексона [TETM, p. 150]; рос. *лететь в тартарары, лететь кувырком*.

Ставлення і взаємовідношення (позитивне або негативне ставлення, міжособистісні стосунки (*свій-чужий* простір), позитивні побажання): пол. *podchodzić na czyjeś podwórko* "займатись вирішенням справ, до яких хтось не має жодного стосунку", *iść/pędzić/bieć, walić do kogoś* "іти до когось без вагань, сміливо"; укр. *надати в ноги* [ФСУМ II, с. 603]; англ. *fly laich [low] and fly lang* – літати низько і довго, букв. Чим менше амбіцій – тим легше вижити [TETM, p. 237].

Діяльність (досягнення / недосягнення результату мета, відсутність мети, чогось досягнути / не досягнути), даремність зусиль, втрата чогось, набуття (*досвіду*): пол. *wchodzić na czyjeś podwórko sprzężony* "вжити всіх заходів задля досягнення мети", *wypłynąć, puścić na szerokie wody* "почати діяти масштабно, з розмахом, сприяти комусь в такій діяльності" [Kłosińska, s. 459]; укр. *вище колін не підскачеш, бо й коліна скачуть* – порівняння життєвого досвіду, неможливого не зробити [Плав'юк, с. 306]; англ. *fly the coop [Amer] leave (home) suddenly*; *elope* "раптово залишити дім" – букв. втекти з курника [TETM, p. 146], *dight [wipe clean] the neb [beak, nose] and fly away/up* "залишити місце, припинити якусь діяльність" – букв. почистити дзьоб і полетіти геть [TETM, p. 237]; **фази дії (початок, кінець, повторюваність, почати діяти, завершити дію, справу, процес)**: пол. *iść, pójść za chlebem* "вирушити шукати собі роботу, заробіток" [Kłosińska, s. 349], *iść, pójść na swoje* "розпочати самостійне життя і утримувати самого себе" [Kłosińska, s. 349]; рос. *прийти к финишу, к концу*.

Якісні ознаки (образ руху і його параметризація (інтенсивність), модальні характеристики (обережний, раптовий, непомітний, зненацька)): пол. *porwać/wbiec jak furia* "вбігти кудись раптово", *jeździć na garę* "їздити в транспорті без квитка", *mieć miękkie nogi, poruszać się na miękkich nogach* "йти важко під впливом сильних вражень або емоцій" [Kłosińska, s. 760] (семантичний перетин з ФТГ "Емоції", і при відсутності формально вираженого лексичного складника руху в першій номінації, її належність до групи зумовлена сингматичними зв'язками компонентів): *chodź jak struty; wlec się ślimaczym krokiem*; англ. *at a snail's pace* досл. "зі швидкістю равлика".

Стан предмета або об'єкта (статус, призначення певної речі, непривабливий, занедбаний стан предмета, речі (щось пропадає, перебуває в стані занепаду), призначення предмета): пол. *coś idzie pod młot* "про демонтаж якихось механізмів і пристроїв, призначених на металобрухт"; *puścić, wprawić coś w ruch* "запустити двигун, машину, механізм" і семантично похідне значення "започаткувати якісь зміни, нові процеси"; укр. *зійти на пси* "опинитися в стадії загального занепаду"; рос. *идти на слом*.

Оцінка (схвалення, обурення, здивування, розчарування, похвала чогось): *Ktoś stanął / zatrzymał się jakby nogi wrosły w ziemię, jakby w ziemię wrosł* "хтось зупинився, не в змозі далі зробити ані кроку внаслідок страху, здивування, будучи враженим чимось" (відсутність руху поєднується через синтагматичний зв'язок із соматичним компонентом, функцією *nić*); укр. *лиха година несе* [ФСУМ I, с. 177], *грець поніс* [ФСУМ I, с. 197]; рос. *остановиться как вкопанный*.

Висновки та перспективи подальших досліджень Деографічна категоризація фразеологічних одиниць дає змогу виявити своєрідну таксономію семантичних груп і полів ФО, їхні парадигматичні й синтагматичні відношення, синонімічні варіанти, їхню якісну і кількісну типологічну структуру існо пов'язуючи семантику руху мотивацією рис характеру людини, а це в свою чергу підтверджує думку дослідників про антропоцентричний характер усталених порівнянь і фразем зі значенням руху. Перспективою нашого дослідження є дослідження фразем зі значенням руху, які мають десемантизовану, "вивітрену" семантику, яка переосмислюється, трансформується з власне фізичного руху в рух об'єкта у соціумі.

Література

1. Алексеев М. А., Смерчко А. К. Фразеология современного русского языка (методические материалы к факультативному курсу для учащихся гуманитарного лица) / М. А. Алексеев, А. К. Смерчко // Русский язык : вопросы функционирования и методики преподавания. – Львів, 1992. – С. 165–182.
2. Алефиренко М. Ф. Сравнительно-сопоставительное изучение фразеологии русского и украинского языков / М. Ф. Алефиренко // Проблеми міжпредметних зв'язків в умовах білінгвізму. Тези доповідей Всесоюзної науково-методичної конференції. – Дрогобич, 1990. – С. 160–161.
3. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу : Монографія / Ірина Олександрівна Голубовська [2-е вид., випр. і доп.]. – К. : Логос, 2004. – 284 с.
4. Канонік Н. П. Актуалізація поняття "простір" лексичними засобами сучасної англійської мови / Н. П. Канонік // Науковий вісник Волинського національного університету імені Ужгородського університету. Лексична семантика. – 2010. – № 8. – С. 179–183.
5. Кардашук О. В. Семантичне поле простору як фрагмент мовної картини світу / О. В. Кардашук // Наукові праці : Науково-методичний журнал. Філологія. Мовознавство. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – Т. 98. – Вип. 85. – С. 35–38.
6. Миннулина Г. В. Фразеологические единицы с глаголами движения в немецком и русском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.20 "Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание" / Галина Миннулина. – Казань, 1998. – 15 с.
7. Середницька А. Я. Идеографічний поділ дієслівної лексики в сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.15 "Загальне мовознавство" / Анна Ярославівна Середницька. – Київ, 2001. – 15 с.
8. Шамне Н. Л. Семантика немецких глаголов движения и их русских эквивалентов в лингвокультурологическом освещении : Монография / Николай Леонидович Шамне. – Волгоград : Издательство Волгоградского государственного университета, 2000. – 329 с.
9. Adamowski J. Kategoria przestrzeni w folklorze. Studium etnolingwistyczne. – Lublin : UMCS, 1999. – 254 s.
10. Kożinowa A. Ruch jako sposób pokonania przestrzeni w tekście tłumaczenia ewangelicznego // Przestrzeń w języku i kulturze. – Lublin : UMCS, 2005. – S. 263–271.

Довідкова література

1. Плав'юк – Приповідки, або українсько-народня філософія / Зібрав, підготував до друку та опублікував Володимир С. Плав'юк. – Едмонтон, 1998. – 355 с.
2. ФСУМ – Фразеологічний словник української мови / уклад. В. М. Білоноженко, В. О. Винник та ін. – К. : Наукова думка, 1993. – Т. 1-2.
3. Kłosińska – Słownik frazeologiczny / oprac. A. Kłosińska. – Warszawa : PWN, 2010. – 655 s.
4. TETM – A Thesaurus of English Traditional Metaphors / Ed. by P. R. Wilkinson. – L. & N.Y. : Routledge, 1993.